

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

Sarajevo

Emina Čengić

Logoraši, izbjeglice, apatridi: homini sacri današnjice

Na tragu novije literature o neljudskosti
(završni rad)

MENTOR: prof. dr. Ugo Vlaisavljević

Sarajevo, 2023.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

Sarajevo

Emina Čengić

Logoraši, izbjeglice, apatridi: homini sacri današnjice

Na tragu novije literature o neljudskosti
(završni rad)

MENTOR: prof. dr. Ugo Vlaisavljević

Sarajevo, 2023.

SADRŽAJ

UVOD

I POGLAVLJE: Metodološki okvir rada	7
I.1. Hipoteze:	7
I.2. Tehnike i metode istraživanja	7
I.3. Ključni pojmovi i pojmovni aparat	8
II POGLAVLJE – u susret ”dubokom mišljenju” - GIORGIO AGAMBEN i misao o logoru	8
II. 2. Zapad i logor	9
II.3. Moderne forme zatvaranja – koncept biopolitike	10
II. 4. Ljudsko tijelo kao politički akter	11
III POGLAVLJE – Arendt - Izbjeglice kao apatridi i moderni homini sacri na otvorenom....	12
III.1. Slom koncepcije ljudskih prava pred izazovom izbjeglica	12
III.2. Trgovina ljudima kao realnost XXI stoljeća.....	14
IV POGLAVLJE – u susret mišljenju ETIENNA BALIBARA	15
IV.1. Biografija.....	15
IV.2. Ograničiti ako ne možemo dokinuti nasilje.....	15
IV. 3. Pitanje nasilja u kontekstu politike.....	16
V POGLAVLJE - HANNAH ARENDT i kriza demokratije	19
V.1. Ideologija i tehnika vladavine.....	19
V.2. Čistke i strah kao osnova svega.....	19
VI POGLAVLJE - POJAM LOGORA	22
VI.1. Status i vrste	22
VI. 2. Logor globalni danas ili pužuci put ka njemu	23
VI.3. Kapitalizam i profit kao jedina mjera stvari u postmoderni	25
VII POGLAVLJE - PRIMO LEVI ZAR JE TO ČOVJEK	26
VII.1. Ko je Primo Levi?.....	26
VII.2. Igra brojeva u totalitarizmu; broj je, nije čovjek.....	26
VII.3. Nehumanost iza nehumanosti	27
VIII POGLAVLJE- Edi de Vind- Posljednja stanica Aušvic	29
VIII.1. Ko je Edi de Vind?	29
VIII.2. Logor kao horor	29
VIII.3. Što su nekad činili Jevrejima danas to čine muslimanima	31
IX POGLAVLJE- TOMAS BURGENTAL- DETE SREĆE	32
IX. 1. Ko je Tomas Burgental?.....	32
IX.2. Aušvic	32
X POGLAVLJE - ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	34
LITERATURA.....	37

UVOD

Najjednostavnija definicija paradigme je uzor, obrazac, primjer, model. U širem smislu, paradigma je skup pravila i metoda koje karakteriziraju određenu naučnu disciplinu. U ovom radu je, prije svega, bitno biti paradigmatičan i paradigmatizirati. Biti paradigmatičan znači poštovati obrazac, biti tipičan, uzoran, onaj koji može poučavati primjerom. Paradigmatizirati znači iznijeti, poučavati, objašnjavati na primjerima. Takvo će biti nastojanje ovog rada. Na osnovu primjera iz književnosti, pokušat će se dokazati teorijska utemeljenja logora i modernosti.

U svom dosadašnjem obrazovanju i životu često sam se pitala zašto je čovjek čovjeku vuk, kako sam rano naučila u školi, te da li je moguće da bude drugačije. Kako i kada može biti drugačije, i da li svako od nas, pa i ja sama, možemo tome doprinijeti. U toku studija komparativne književnosti, a također i u toku studija historije na Sarajevskom univerzitetu, nemalo pažnje posvećivala sam čitanju literature o autokratskim liderima, fašistima, specijalnim i tajnim organizacijama. Takva literatura na mene je ostavljala naročit dojam.

Naravno, to je bilo tako nakon pročitanih stranica i stranica poezije, drame, romaneskne forme, i nakon izlaska iz te, rekla bih, romantične faze mog života. U nešto zrelijim godinama, počela sam saznavati kroz porodičnu historiju i naše razgovore šta su sve proživljavali moji bliski preci i, u konačnici, moj otac. Nije mi sve odmah postalo jasno. Ali ono što je ostajalo u sjenama moje nezrelosti, mladosti i odbijanja da je takvo što uopće moguće i da se teme iz knjiga mogu naći nadomak moje obitelji, činilo se na momente privlačnijim i snažnijim. I tako, kamen po kamen, nastajala je palača mojih propitivanja koja su u ovom radu, prvom ozbiljnijem koji istražujem i pišem, i koja će pomoći meni samoj da više spoznam šta je sve u ljudskoj prirodi i biću što ga čini zločiniteljem. Također me zanima šta je to u društvenom sistemu koji ove i ovakve ljude, kao ove i ovakve zamisli i radnje, ostvaruje preko života drugih ljudi.

Kako se do toga došlo, preteško je pitanje i nema jednostavnog odgovora, ali da se može pomalo propitivati, čitajući literaturu, istražujući sudbine pojedinaca kojima se zlo stropoštalo na glavu, nesumnjivo može.

Za potrebe ovog rada, iščitana je relevantna literatura o problematici logora, totalitarizama i totalitarnih ideja, neke knjige koje konkretiziraju ispovijesti, sabiru ljudska svjedočenja i sjećanja kao primarne izvore koji sve ovo potvrđuju. Napokon, tu su i literarni radovi, i drugi estetički pokušaji prikaza patnje, stradalništva, gorčine života koje ljudi priređuju jedni drugima.

Prvi koncentracijski logori u Njemačkoj još nisu bili onoga tipa kakve je izgradio SS (Schutzstaffel, Zaštitni odjel). Bilo ih je oko pedeset, a otvorio ih je 1933. godine uglavnom SA (Sturmabteilung, Jurišni odredi). Većina se nalazila u Berlinu i okolici, a nekoliko ih je bilo i u drugim krajevima Njemačke.¹ Nationalsocijalističke vlasti su i za logore smrti koristile naziv koncentracijski logori, izjednačivši ih tako s mrežom logora koji su nastali odmah nakon Hitlerova dolaska na vlast, a čija je prvobitna namjena bila suzbijanje političkih protivnika, nonkonformista, a od 1939. godine i svih onih koji su predstavljali opasnost za nacizam u Evropi koju je okupirala njemačka vojska. Historiografija, međutim, takve logore označava logorima smrti kako bi se naglasila njihova posebna svrha, određena čak i posebnom arhitekturom, koja nije predviđala prostor za prihvatanje dopremljenih ljudi jer su skoro svi bili unaprijed predviđeni za uništenje.²

Teme logora i totalitarizma važne su, kako kroz dosadašnju historiju, tako i u sadašnjosti, a po svemu sudeći i budućnosti koja je pred nama. Ne postoji nikada potpuna sigurnost da su ljudi, ljudski rod ušao u fazu sreće, blagostanja, stvarne demokratije, u vrijeme istine i dobra. Zbog toga će ovaj moj skromni doprinos osvjetljavanju ideje zloćudnog ljudskog političkog djelovanja moguće biti poučan onima koji dolaze nakon moje generacije.

U radu će se spominjati nekolicina autora od kojih svakako posebno treba naglasiti Giorgio Agambena i njegovo djelo *Homo sacer*. Neizostavna za ovu vrstu teme je svakako i Hannah Arendt, ali i Etien Balibar i neki drugi autori. Hannah Arendt je nesumnjivo dala najveći doprinos u tumačenju i analiziranju pojma totalitarizma, koji je ključni pri razumijevanju nehumanih događaja koji su prožimali historiju dvadesetog stoljeća. Iako često pojam modernog, modernosti, vežemo za neke pozitivne konotacije, ovaj rad će pokušati da osvjetli njegove mračne strane, najčešće zataškane.

¹ Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb 1982., str. 29.

² Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008., str. 392.

Nevjerovatan je fenomen koliko se ustvari o logorima pisalo. Prije svega, to su najčešće ispovijesti logoraša, ljudi koji su prošli strašne traume, ali i naučni radovi koji pokušavaju da iz druge perspektive daju vizije i poglede na zastrašujuću historiju. I baš kada pomislimo da su periodi ratova iza nas, logori zatvoreni, a isljednici kažnjeni, historija se upravo u 2022. godini ponavlja, i to ni manje ni više već u istoj toj Evropi, na frontu Rusija-Ukrajina. Ovaj događaj još jednom je napomenuo važnost konstantnog pisanja i pričanja o strahotama rata i ratnih zarobljenika. Sa ovim upravo shvatamo koliko je tema logora i totalitarizma aktuelna, živa i goruća.

I POGLAVLJE: Metodološki okvir rada

I.1. Hipoteze:

U ovom radu postaviti ćemo generalnu hipotezu i tri pomoćne hipoteze kako bismo lakše raščlanili ovu vrlo složenu problematiku.

Generalna hipoteza: Logor je mjesto ispoljavanja totalitarnih ideja, zamisli i djelovanja, sveprisutno kroz ljudsku povijest i kroz literaturu.

Pomoćne hipoteze:

1. Odnos čovjeka prema čovjeku u graničnim situacijama društvenih tokova poprima krajnje obezluđujuće forme ponašanja.
2. Kroz literaturu autori pokušavaju opisati i protumačiti ove totalitarne prakse, često nedostatno.
3. Preživjeli logoraši teško mogu dočarati stvarnost logoraškog života u potpunoj ekskomunikaciji.
4. Ovakve nehumane i obezluđujuće prakse nastavljaju da postoje.

I.2. Tehnike i metode istraživanja

Pri izradi rada koristiti ćemo se metodom teorijske analize, sinteze, deskripcije, analize sadržaja, komparativnom metodom, djelomično historijskom i svakako narativnom metodom, uz pomoć značajnih djela mislilaca iz svijeta i kod nas, koji su ovu vrlo zahtjevnu problematiku promišljali, tretirali i opisivali.

Meni je kao mladom istraživaču bilo posebno zanimljivo ući u ovu naizgled mučnu problematiku, jer mi se čini da nema naznaka da će se ideje i prakse logora, ideje i prakse ubistvenoga i mučeničkoga kod ljudskoga roda bar na tren zaustaviti ili ukinuti. Kako vrijeme odmiče, i kako više pratim svakodnevnicu vrlo napetih međunarodnih ali i lokalnih odnosa i sukoba, te kako novi ratovi potvrđuju nemilosrdnost vladajućih ideologija u svijetu, nisam odustala od traganja za ovom temom i njenim unutarnjim slojevima. Na momente sam pomišljala kako bih mogla odustati. Bilo bi lakše živjeti i misliti da je svijet, pa i trenutni, neko bolje mjesto za život svih ljudskih bića, bolje nego što to on stvarno jeste.

I.3. Ključni pojmovi i pojmovni aparat

logor, totalitarizam, totalitarni pokreti, homo sacer, rat.

Logor (njem. lager: tabor) - mjesto na koje se dovode osobe što su ih vojne, policijske ili druge vlasti, skupine ili pojedinci internirali zbog njihovih nacionalnih, etničkih, vjerskih, rasnih, političkih, socijalnih i drugih pripadnosti i uvjerenja, ili pak zbog ratnih sukoba i radi sprječavanja humanitarnih katastrofa.

Totalitarizam (svevlast) - je politički sistem u kojem je vlast pod kontrolom jedne političke organizacije ili stranke koja ne prepoznaje granice svojih ovlasti.

Totalitarni pokreti - preteča totalitarizma, prema Arendtovojoj: „totalitarni pokreti toliko ovise o pukoj snazi brojivosti“³

Homo sacer - sveti čovjek

Rat - organizirani sukob naoružanih ljudi, kao produženje politike država, nacija, klasa, sredstvima oružanog nasilja u cilju ostvarivanja određene političke, privredne i druge dobiti

Mir - period bez rata, harmonija.

II POGLAVLJE – u susret ”dubokom mišljenju” - GIORGIO AGAMBEN i misao o logoru

II. 1. Biografija

Na samom početku rada, neophodno je reći ko je to ustvari Giorgio Agemben. On je italijanski filozof, estetičar i publicist. Rođen je u aprilu 1942. godine u Rimu, Italiji. Završio je Pravni fakultet Univerziteta u Rimu, ali cijeli svoj život je posvetio filozofiji. Na njegovu životno opredjeljenje i razmišljanje ponajviše utjecaja imao je njemački filozof Martin Heidegger. On je držao seminare u Provansi 1966. i 1968. godine, o Heraklitu i Hegelu, koje je Agamben pomno pratio. Često ga navodi kao svog prvog i najvažnijeg učitelja.

Ipak, kada je riječ o Giorgiovom intelektualnom putu, ne možemo a da ne spomenemo njegovog drugog učitelja, a to je Walter Benjamin. Oštar stil preuzeo je upravo od njega, jer je Walter bio oštrouman kritičar građanskog društva.

³ Arendt, Hannah, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996., str 32.

Uvijek je bio okružen veoma obrazovanim ljudima, koji su utjecali na njega, svako na svoj način. Između ostalih, tu su Giorgio Caproni, Jose Bergamin, Elsa Morante, Italo Calvin, Ingeborg Bachmann, Pierre Klosowski i brojni drugi.

On je sam često spominjao ljude koji su utjecali na njegov razvojni put, pa tako i Michel Foucault, od koga je mnogo naučio posljednjih godina.⁴ Svi ovi ljudi važni su upravo jer su jednog pravnika usmjerili na filozofski put.

II. 2. Zapad i logor

Kada je riječ o Agambenovom političkom usmjeravanju, definitivno najvažniji autor je Aristotel i njegovo djelo *Politika*. O tome svjedoči jedno od najznačajnijih Agambenovih djela, *Homo sacer*. On tu propituje život i njegovu stvarnu vrijednost. Čovjek izopćen iz društva, podložan smrti bez da iko za nju odgovara. To je metafora za modernog čovjeka, ali i ironiziranje političke scene koja je prožeta toliko slavljanim pojmovima demokratije i zaštite ljudskih prava. Prema Foucaultu, “pragom biološke modernosti nekog društva određeno je trenutkom kada vrsta ulazi u sopstvene političke strategije kao ulog.”⁵ Dakle, on u samom početku već naglašava u kom smjeru je vođen moderni čovjek i na kakav način politika direktno ili indirektno utječe na njega.

Za Agambena, politizacija se kao fenomen modernih zapadnjačkih društava svodi na goli život, njegova čuvena metafora „homo sacer“, golo ljudsko nevlastito tijelo. Na tragu metafizičke tradicije vrlo smjelo tvrdi da „temeljni kategorijalni par zapadnjačke politike nije prijatelj-neprijatelj, nego goli život-politička egzistencija, zoe-bios, uključenje-isključenje“.⁶ Dakako, riječ je Agambenovom viđenju dekadentne faze moderne demokratije i dodirnim tačkama na kojima se ona vješto udružuje sa totalitarizmima u „društvu spektakla“ kako je moderno društvo imenovao Guy Debor. Naime, svi koji su bili zatočeni u logorima, zatvorima, tamnicama, gulazima, svi oni su naučili da kad se ljudskost dovodi u pitanje na takvim mjestima. Onda se kod čovjeka javlja jedna skoro nevjerovatna ljudska ili biološka potreba pripadanja ljudskoj vrsti. Logor je uistinu posebno mjesto deformiranog *nomosa*. Tu se spaja pravo i nasilje dotle da čak postaju nerazlučivi. Ima se *pravo biti nasilan* - kako to samo neljudski, nehumano zvuči. Pa ipak, opstaje u svim sistemima logora.

⁴ Agamben, Giorgio, *The signature of all things: On method*, Zone, New York, 2009. 7.

⁵ Foucault, Michel, *Istorija seksualnosti*, Prosveta, Beograd, 1978., 126.

⁶ Agamben, Giorgio, *Homo sacer: suvrmena moć i goli život*, 14.

Mi kao građani, gotovo svi odreda, primjećujemo kako se i samo "izvanredno stanje" (suspenzije zakona) u društvima širi, razlijeva i teži ka tome da postane isto što i normalni poredak u kojem sve biva i postaje moguće.

II.3. Moderne forme zatvaranja – koncept biopolitike

Samo protekle dvije godine globalnog zatvaranja gotovo svih ljudi na cijeloj planeti zemlji daje nam za pravo da smo i mi, mlađi članovi zajednice modernih društava, posvjedočili kako se, uz orkestriranje centara moći, prigodne medijske kampanje i propagande te upotrebom nauke u dnevnopolitičke svrhe, sve može učiniti normalnim.

I ono što je bilo nezamislivo u primarnim postavkama demokratskih društava i država kao aparata zaštite individualnih i kolektivnih prava, postalo je stvarnost. Počev od zabrane i dokidanja slobode kretanja do dokidanja prava na rad, slobode rada i udruživanja te slobode komuniciranja sa svakim u neposrednom kontaktu, pa sve do naturanja i posve nekritičkog pristupa načinima liječenja ili medikalizacije zdravlja. Riječ je, dakako, o dvogodišnjoj pandemiji bolesti Covid-19, koju je navodno izazvao virus pod imenom Corona 19.

Agamben definira *homo sacera*, svetog čovjeka, preko stavaka arhaičnog rimskog prava u kojem stoji definicija: „Homo sacer sveti je čovjek koga je puk osudio zbog zlodjela i nije ga dopušteno žrtvovati, a onaj tko ga ubije, neće biti osuđen zbog ubojstva“, te se dodaje: „ako tko ubije onoga koji je plebiscitom svet, neće ga se tretirati kao ubojicu“. ⁷ Šta je onda život homo sacera, logoraša? Šta vrijedi? Da li manje od ništa?

Jer, prvi oblici smrtne kazne su jezivi – *poena aullei* kad osuđenika pokriju po glavi vučjom kožom i zatvore u vreću sa zmijama, psom i pijetlom i bace ga u vodi, navodi Agamben, ili ga strmoglave niz stijene. No, moderna društva su opaka u ovom smislu. Na neki način, biologija i medicina zadiru u polje političkog, kao uostalom i kod ove nedavne pandemije. Nationalsocijalisti su imali svoju eugeniku koja je eliminirala *življenje nevrijednog života*, znači dopuštala eksperimente na psihijatrijskim bolesnicima i čak lobotomiju, operativne zahvate na mozgovima brojnih pacijenata na klinikama koje su u samo te svrhe korištene. Riječ je o politici kao biopolitici ili tanatopolitici, kako Agamben preuzima Foucaultov termin, a želi kazati kako moderni političar sve tješnje kontaktira biologa, psihologa, liječnika i uključuje ih u politička pravila demokratskih društava. Odnosno, kako se biologija i politika povezuju u nerazdvojan odnos i kako se smrt i politika učine neodvojivim.

⁷ Ibidem, 66.

II. 4. Ljudsko tijelo kao politički akter

Prvi put je politička sloboda udijeljena ljudskom tijelu prilikom proglašenja prvog ustava na tlu Evrope, u Engleskoj, kod proglašenja *Magna Carta Libertatum* 1215. godine kad je Ivan Bez Zemlje svojim podanicima pročitao zaključak da će odsad na sudsko ročište trebati doći i osoba kojoj se sudi. Tražit će se njena fizička prisutnost, nazočnost.

Kasnije se kroz historijske epohe ljudskom tijelu kao fizičkom tijelu udjeljivala uloga reprezenta i na raznim nivoima, a sve u skladu sa društveno političkim sistemom i odnosom prema najsiromašnijim slojevima u zajednici.

Suštinski, jedno društvo svoja opredjeljenja prema dobru i zlu, zaštiti sloboda i prava svih rođenih ljudskih bića, pokazuje upravo u odnosu spram najsiromašnijih ili najugroženijih slojeva. Jer, istinski pozitivan odnos prema takvim slojevima, a ne odnos prema elitama, čini društvo dobrim ili lošim. No, tako je samo u teoriji i sociološkoj utopijskoj misli. Prakse tolikih brojnih sistema društava, potom kultura i civilizacija, pokazuju nesklad baš u ovom području. Gotovo bez izuzetka, sva su društva u dugoj ljudskoj povijesti imala nedoličan odnos prema siromašnima, isključenima i prokazanima; po bilo kojoj osnovi.

Neke od primjera upotrebe ljudskog tijela, čiste gole egzistencije koja se po religijskim poimanjima smatra svetim poljem, koje je od Boga i za Boga pa stoga mora biti posvećeno, makar se i u takvim sistemima zloupotrebljavalo, ali o tome ne kanimo govoriti u ovome radu, potvrđuju da je upravo golo ljudsko tijelo, ono kad je obezvrijeđeno i poniženo, tijelo uvedeno na političku pozornicu, ono koje nešto novo predstavlja i koje će stvarati nelagode. Čak i najjačima. Povijest je bezbroj puta potvrdila kako su ti i takvi najjači propadali na ovim testovima spram golog života obespravljenih.

Jednako su padale snažne utvrde moći i oružane snage poput Hitlerova nacizma, Musolinijeva fašizma ili Staljinova komunizma, kao što su padale imperije uzavrele nad proganjanim tjelesima robova, kmetova, logoraša od Bizanta, preko Rimske imperije do Fenikije, Sumera, velike Perzije i slično.

Pa ipak, nigdje kao u uzavrelom dvadesetom stoljeću nije do izražaja došla ova veza i koncept suodnosa između pokušaja demokratizacije svijeta i sistema, donošenja brojnih propisa, akata, ustava, zakona i regula koje navodno šire polje slobode, reguliraju svijet anarhije i stradanja prevelikog broja sužanja, logoraša, zatvorenika, jednom riječju, paćenika. Ovaj naš rad najviše će se fokusirati upravo na savremene autore koji su pisali o temi logora, sužanjstva, i dakako, totalitarnih ideja i praksi koje su ih stvarale i održavale.

Paradigma današnjeg svijeta nije grad, *polis*, koji bi počivao na zakonu i raspravi, nego koncentracioni logor; nije Atena nego Auschwitz. Agamben smatra kako logori nisu ukinuti s Drugim svjetskim ratom, nego su ljudski životi upravo postali objekti biopolitike. Paralela koja se s logorom povlači jeste da je posljednja svrha postala da se čovjek u svojoj biti apsolutno desubjektivizira, jer su ljudi samo broj koji im je kao pečatom ugraviran na koži, kako u logoru tako i u modernoj državi.

Agamben živi na relaciji Italija, Rim i Venecija, i Francuska, Pariz. Predavao je na Univerzitetu u Veneciji, filozofiju u Parizu, a sada samo jednom godišnje predaje u Švicarskoj. On veoma oštro i kritički posmatra modernu državu i polemizira o tankoj granici između vršenja zakona i njegovog kršenja. Agamben u svojim djelima naglašava dekadenciju moderne demokratije i njeno postepeno konvergiranje s totalitarnim državama.

U svome možda najznačajnijem djelu *Homo sacer*, Agamben čitavo poglavlje posvećuje propitivanju fenomena logora, naslovivši ga: „Logor kao biopolitička paradigma moderne“. U ovome dijelu jasno se vidi utjecaj Michela Foucaulta na razvoj misli koju Agamben gradi. Tu se radi o biopolitici definiranoj kao rastućoj uključenosti prirodnog života čovjeka u mehanizme i kalkulacije moći.⁸ Također citira i Hannu Arendt, bez koje gotovo da se i ne može govoriti o fenomenu logora, kao stvarnosti ratnih perioda ali i metafore modernosti.

III POGLAVLJE – Arendt - Izbjeglice kao apatridi i moderni homini sacri na otvorenom

III.1. Slom koncepcije ljudskih prava pred izazovom izbjeglica

Hannah Arendt u knjizi o totalitarizmu posebnu pažnju posvećuje izbjeglicama i tada konstatira da bi i izbjeglice trebale uživati sva ljudska prava, ali upravo se kod njih uočava prava kriza tog pojma. Možemo samo zamisliti kakve bi sjajne rasprave ova autorica mogla danas napisati o tokovima izbjegličkih ruta i sudbinama ovih ljudi.

⁸ Agamben, Giorgio, *Homo sacer: suverena moć i goli život*, 103.

Na jednom mjestu piše: „Konceptija ljudskih prava utemeljena na pretpostavljenoj egzistenciji ljudskog bića kao takvog, slomila se u samom trenutku kad su se oni koji su tvrdili da vjeruju u nju prvi put suočili s ljudima koji su doista izgubili sve ostale kvalitete i posebne odnose – osim što su još uvijek bili ljudi“.

Uistinu rijeke izbjeglica u prvim decenijama 21. stoljeća traže da se misli nanovo i nanovo o tome jesu li oni politička ljudska bića ili tek samo ono što je u starim režimima pripadalo Bogu, goli ljudski život. Jer političko i građansko pravo se očito stiče u figuri državljanina neke pokrajine države, grada, ali šta ćemo s izbjeglicama bez pokrajine, grada, države?

Dakle, postojeća legislativa i pravni akti koji definiraju slobode, prava, obaveze nikako ne obuhvataju izbjeglice, apatride ljude bez domovine i bez pasoša, a oni, očito je, kao takvi, žive i postoje. Začudno, i kreću se. Pa ako još ovu bolnu temu prenesemo na teren očite diskriminacije, koji dopušta da se izbjeglice razvrstavaju prema boji kože, vrsti kontinenta odakle dolaze, vjerskoj pripadnosti i slično, čemu je posebno doprinijela ukrajinska izbjeglička kriza, onda je jasno da jednu težinu imaju bijele evropske izbjeglice, a sasvim jednu drugu tamnije azijske ili afričke izbjeglice, svi redom homini sacri.

Trenutno živimo u svijetu u kojem nema dobre pravne okvirnosti i zaštite za sudbine miliona ljudi, koji nemaju matični broj, nemaju pasoš, nemaju identifikacijski kod, nikome i nigdje ne pripadaju, nigdje ih se ne svrstavaju, a ipak postoje. Pa nije li to dovoljan signal da se zamislimo nad sudbinom naše modernosti i zapitamo snažno kao nekad u antička vremena: *Quo vadis homo sapiens?* I koliko je samo realnost života pretekla čovjeka, u svoj svojoj širini i nepreglednosti, naspram kojekakvih uobičajenih pravnih normi. I zato se može kazati, doduše malo pretjerano, kako polahko cjelina naše planete postaje otvoreni logor za milijarde ljudi. I to traži novu doktrinu i novo promišljanje snažno poput Agambenovog, Arendtinog i Balibarovog.

Izbjeglice i apatridi postaju uznemirujući faktor, teška nelagoda u zapadnim kulturama, pa se tako prisjećamo da su ih nekad davno, u ranom prošlom stoljeću iz državljanstava ekskomunicirali 1915. u Francuskoj, 1922. u Belgiji, 1926. u Italiji, 1933. u Austriji a u nirnberškim zakonima je Rajh to doveo do vrhunca klauzulom „o zaštiti njemačke krvi i časti“.⁹

⁹ Citirano prema G. Agambenu, 114.

III.2. Trgovina ljudima kao realnost XXI stoljeća

Danas ni organizacija Ujedinjenih nacija ne uspijeva definirati ili redefinirati statuse izbjeglica diljem svijeta, niti brojne međunarodne organizacije koje se tobože brinu o njima. Daleko snažnije ih prevode iz države u državu uhodani polutajni grupni ili pojedinačni kanali trgovaca ljudima ili jednostavno, usmjeritelja ljudima. Nije lijepo prognozirati, ali se čini kako bi ovo stoljeće moglo biti stoljeće izbjeglica i migranata općenito, i na istoku kao i na zapadu, i na sjeveru kao i na jugu. A sve bi to moglo uroditi nezapamćenim nasilnim aktima i činovima diljem planete Zemlje.

Cijelo 21. stoljeće nas podsjeća koliko je modernost ili postmodernost u sebi stvorila mehanizama i rituala koji povećavaju ovu spomenutu formu masovnog transa. Mase vole masovne transove. Mase su u današnjici postale oruđe ili objekt ili sredstvo za proizvođenje masovnog narcizma, kako je lijepo naslovio svoju najnoviju knjigu filozof iz Zagreba Sead Alić, *Masovna proizvodnja narcizma*¹⁰, konstatirajući da svi segmenti društva postmodernosti baš potpomažu radnju ili radnje iz naslova knjige – proizvode narcise, bića bez originalnosti i kreativnosti, bića zaljubljena u sebe, samozaljubljenike sa ogledalom-smartfonom ispred nosa i lica, u koji gledaju skoro 24 sata dnevno, i dive se sami sebi. Živimo u vremenu rastuće neobrazovanosti, sa fotošopiranom sviješću, gdje već postoji opći monopol na nemoral, gdje su informacije postale središte upravljanja našom percepcijom ili našom pažnjom, gdje svi narcisi današnjice bulje u globalni ekran, ne shvatajući da su baš u toj poziciji, gdje caruje terorizam ekonomije i totalitarizam neslobode, da samo naznačim naslove koji najavljuju izvanredne i posvećene analize naše forme bitisanja u masovnom transu. Možemo ga nazvati i drugačije, moderni performans, medijski ili kulturni spektakl, politički spektakl, igra riječi ne donosi puno viška spoznaje, ona je već u ovome izrazu *masovnoga transa* dobrostojeća. Iz masovnoga transa hitno je potrebno izaći, iskočiti, istrčati, pobjeći...da bi se dobilo najviše moguće.

¹⁰ Sveučilište Sjever I CFM, Zagreb 2019. godine.

IV POGLAVLJE – u susret mišljenju ETIENNA BALIBARA

IV.1. Biografija

Etienne Balibar je francuski filozof bez kojeg gotovo da ne bi mogli konstruirati priču o logoru ili generalno nasilju. Balibar je rođen u Avalonu, Francuska, 1942. godine. Pohađao je *École normale supérieure*, koja važi za jednu od najprestižnijih škola u čitavoj Evropi, a pogotovo u Francuskoj. Ovu školu su pohađali čak i Jacques le Goff, Jacques Derrida, Michel Foucault, Louis Pasteur i mnogi drugi.¹¹ Skoro dvadeset godina proveo je kao član francuske komunističke partije iz koje je na kraju bio izbačen jer je kritizirao njen rad u svom članku *Od Charonne do Vitrija* objavljenom u *Viewpoint* magazinu.¹² Doktorirao je u Holandiji. Ima jednu kćerku, Jeanne Balibar, koja je poznata francuska glumica.

Za ovaj rad posebno je važno pročitati, shvatiti i analizirati Balibarovo djelo *Nasilje i civilnosti*. On tu definira nasilje kao „prekoračenje zacrtanih granica ako je općenita formula nasilja: povrijeđene su granice – brane, zaštite, zabrane, ograde „sebstva“ itd.“¹³ Ono kao takvo mora biti politički omeđeno, dakle prije svega, odnosi se na zakonske sankcije koje država definira i sprovodi s ciljem smanjenja nasilja, s obzirom da se nasilje ne može iskorijeniti iz prirode čovjeka. Taj politički ili državni aspekt veoma je bitan pri samom ograničavanju nasilja.

IV.2. Ograničiti ako ne možemo dokinuti nasilje

Da je ova tema veoma kompleksna i aktuelna u naučnim istraživanjima, govore i brojni autori koji su ostavili svoj pečat a koje upravo navodi i sam Balibar, pa on tako pravi paralelu između čuvenog njemačkog filozofa Karla Marxa i holandskog filozofa Barucha Spinoze: „vidljivo je da postoji začudna paralela između strukture koju analizira Marx, a koja tvori temelj njegove teze o nedokidivoj ulozi nasilja u procesu oslobođenja, te Spinozine analize, koja tvori temelj njegove teze o vraćanju nasilja u instituciji kolektiviteta, ali i potpuna nepomirljivost među njima.”

¹¹ <https://www.ens.psl.eu/>; pristupljeno: 10.09.2020.

¹² <https://viewpointmag.com/2018/02/01/charonne-vitry-1981> ; pristupljeno 10.09.2020.

¹³ Balibar, Etien, *Nasilje i civilnost*, Centar za medije i komunikacije, Beograd, 2011.,11.

Iz toga bi se lahko mogao izvesti zaključak da Marx u osnovi ne prepoznaje „drugu scenu“ politike – scenu pripadnosti zajednici, dakle scenu simboličkog nasilja (iako ju je imenovao, u riječi „ideologija“, i ostavio nam u nasljeđe jedno od najprimjerenijih imena za istu), isto kao što Spinoza u osnovi ne prepoznaje nesvodiv karakter ekonomskog antagonizma (nedvojbeno zato što je Spinoza, na planu ekonomije, gdje bi se *conatus* moglo misliti kao „proizvodnu snagu“, temeljno optimist i utilitarist).“¹⁴

Iako se Agamben i Balibar u svojim djelima, stavovima i mišljenjima u mnogo čemu podudaraju, jedna od razlika na kojoj Balibar insistira jeste odvajanje pojma povijesti iz tzv. ralja teoloških formulacija. Pored ovog bitno je napomenuti da Agamben smatra da „mesijanska“ koncepcija političke zajednice je radikalno antiinstitucionalna, dok Balibar smatra da se ne može izaći iz institucionalnog horizonta, što je za njega više tragički, manje mesijanski.

IV. 3. Pitanje nasilja u kontekstu politike

Kada govorimo o politici, svjesno ili nesvjesno, često je vežemo za upotrebu moći. Sama moć najbolje se postiže upotrebom straha, jer kako psihologija kaže, strah je najjači čovjekov pokretač. Iz svega ovoga proizilazi logičan zaključak, a to je da politika često pribjegava upotrebi sile ili nasilja u sprovođenjima svojih namjera. Tako Balibar koristi termin okrutnosti: „Za nasilje koje ću kvalificirati kao ekstremno i o kojem ću ovdje pretežno i govoriti, koristit ću termin okrutnost.“¹⁵ Kada govori o nasilju, Balibar ga veže direktno za politiku, a poseban termin negacije, antinasilje, koristi uz civilnost, gdje postavlja pitanje „u kojoj mjeri ime civilnosti adekvatno određuje ono političko djelovanje koje specifično zahtijeva takvo *antinasilje*?“¹⁶ Upravo prefiks anti upućuje na sučeljavanje.

Autor dalje u svojoj argumentacijskoj liniji iznosi tri vala o kojima će govoriti, i to:

1. preobrazba nasilja u instituciju, pravo ili vlast, te mogućnost nepreobrazivog nasilja kojem bi upravo odgovaralo ime okrutnosti;
2. intrinzična heterogenost;
3. civilnosti- skiciranje kontrasta različitih političkih strategija.

¹⁴ Balibar, Etien, *Nasilje i civilnost*, 20.

¹⁵ Ibid, 27.

¹⁶ Ibid, 30.

U nastavku rada, Balibar će slijediti ove tri linije kroz tri zasebna poglavlja. Prvo predavanje nosi naziv „Hegel, Hobbes i *preobrazba nasilja*“. On u ovom predavanju komparira Hegela i Hobbesa, gdje u prvom redu iznosi da je vizija ovog drugog „svijet u kojem vlada jednakost – točnije, borba koja se tu odvija u svim pravcima trajno uspostavlja jednakost svih u ekstremnoj formi jednakosti pred smrću.“¹⁷ I onda izvodi zaključak da nasilje nije „krajnja mjera“ društvenih i političkih antagonizama, već prije njihovo stanje ili trajni horizont njihove političke tendencije.

Kada govori o Hegelu, ističe da Hegel smatra: „Historizacija politike kod njega naime primarno ide kroz historizaciju nasilja, a nasilje je pak ono koje se pokazuje kao determinirajući faktor historizacije jer je mišljeno kao krajnja figura *moći negativnoga*.“¹⁸

Zanimljivo zapažanje Etienna Balibara svakako je i to da uporednim čitanjem ova dva velika mislioca izlazi na vidjelo odnos politike i nasilja. Ovaj odnos potiskuje učinke nasilja izvan političkog prostora. Po Hobbesu, „opreka između prirodnog stanja i uređenog stanja postavlja na jednu stranu rat, a na drugu stranu pravo, pa tako čim institucija potisne prvobitno nasilje, politika izlazi iz polja nasilja.“¹⁹ Balibar ističe da ovu teoriju komplikuje uvođenje određene dimenzije neizvjesnosti. Kada dolazi do pojmova ultra-objektivnog ili ultra-subjektivnog nasilja, on započinje svoje sljedeće predavanje koje naziva „*Nepreobrazivo nasilje? Pokušaj topike*.“

Nakon što je u samom uvodu drugog eseja kratko rezimirao prvi, Balibar definira pojmove civilnosti i objašnjava njihovu obuhvatnost i upotrebu. Funkcija države unutar civilnog društva ustvari predstavlja veberovsko poimanje monopola kao legitimne upotrebe sile. Nasilje, ustvari, prelazi u institucionalnu vlast, i to daje državi kako pravni tako i duhovni legitimitet u odnosu na civile.

„Misliti antinasilje kao političku inovaciju znači pokušati stati u analitičku točku u kojoj se ultrasubjektivnost beskonačno približava ultraobjektivnosti, ali gdje se jasno pokazuje heterogenost koja mi omogućava da ih razdvojim.“²⁰

Balibar u nastavku eseja preuzima Foucaultov termin ”represivna hipoteza”, koji za njega predstavlja eksplikaciju prirode moći, u kojoj se ona istodobno pokazuje kao *totalna* i kao esencijalno *negativna*.

¹⁷ Ibid, 34.

¹⁸ Ibid, 37.

¹⁹ Ibid, 38.

²⁰ Ibid, 84.

Ono što ih razlikuje jeste što Foucault smatra da se iza državne moći krije mnoštvo odnosa moći, administracija ili moć vladanja civilnim društvom. Balibar zaključuje da:

„Represivna hipoteza je netočna kao opća teorija dispozitiva moći, ali svejedno treba priznati njenu strahovitu djelotvornost kao fikcije, fikcije čiji učinci nastaju u stvarnosti u koju se sama moć projicira istodobno kao objektivni mehanizam i kao subjekt koji u taj mehanizam interpelira druge.“²¹

O društvenom poretku i upotrebi moći pisali su i mnogi drugi autori. Neosporno je da država ima moć nad civilima i da se kao takva ne ustručava da je upotrijebi. Važan je primjer i smrtnih kazni koji se danas u 21. stoljeću više ni ne koriste, tačnije i ne postoje, a koje su bile veoma važne kroz historiju kad je u pitanju primjena sile vlasti nad pojedincem ili grupom pojedinaca. Na samom kraju ovog eseja, Balibar ističe kako je bitnu ulogu pri formiranju ove relacije u društvu igrao i sam kapitalizam koji ima funkciju izrabljivanja ili ekstremnog izrabljivanja koje ugrožava upravo ljude od kojih dobija produktivnost.

I kao treći dio svoje knjige, *Nasilje i civilnost*, Balibar piše esej *Strategije civilnosti*. Ovaj dio također započinje sa Marxom i Kapitalom, ali njega koristi više kao bazu, a većinski dio posvećuje pitanju pojmova politike. Veoma je zanimljivo zapažanje o takozvanoj transformaciji nasilja:

„Kao što je to slučaj kod okrutnosti koja se najprije manifestira kao osiromašenje, fizička bijeda populacije – lišena kulturnih i religijskih obzira koji bi se suprotstavljali idealizaciji mržnje prema drugome (to jest, najčešće, bližnjem) i potiskivali je u nesvjesno – a završava u istrebljenju. Ili kao što je slučaj kad izrabljivanje i rasizam svakodnevno razmjenjuju mete, podvodeći ih pod opću kategoriju *imigrantskih populacija*.“²²

On nadalje uvodi pojam institucije, ali u njenom antropološkom smislu. Ključni momenat institucije je artikulacija odnosa između javnog i privatnog. Balibar navodi da mi ne vjerujemo u mogućnost politike bez institucija, ali i da model institucionalne izgradnje političkog prostora nije dovoljan.

²¹ Ibid, 85.

²² Ibid, 105.

V POGLAVLJE - HANNAH ARENDT i kriza demokratije

V.1. Ideologija i tehnika vladavine

Za Arendt je totalitarizam izraz krize zapadne demokratije, a rasizam koji mu ideološki prethodi simptom propasti zapadne civilizacije. „Nažalost, činjenica je da moderni antisemitizam proporcionalno rastao sa opadanjem tradicionalnog nacionalizma i da je dostigao svoj klimaks tačno u momentu kada se raspao evropski sistem nacionalnih država i njegov dragoceni balans moći.“²³ Totalitarizam se pojavljuje kao kombinacija ideološke interpretacije historije i terora kao tehnologije vladavine. Totalitarni pokreti mogu da se održe sve dok se sami kreću i dok pokreću sve oko sebe. Ono što Hannah Arendt izdvaja kao najizraženije osobine totalitarne ličnosti ili bolje rečeno totalitarnog mentaliteta to su svakako: izvanredna prilagodljivost i odsustvo kontinuiteta.²⁴ Upravo zbog toga najvažniji element ovakvog režima su *mase*. Za ovo nam najbolje mogu poslužiti Hitlerov i Staljinov primjer. Koliki su oni imali utjecaj na stanovništvo, govori i o njihovom uspjehu i brzini kojom se utjecaj vođe širio.

Već smo u poglavlju o Agambenu uočili kako Arendtova prepoznaje buduće nedostatke unutar demokratskih sistema i društava koja na postojećim zakonskim okvirima neće moći iskorijeniti teške sudbine *homo sacera*. I to ponajprije stoga, kako autorica konstatira na samom početku knjige *O totalitarizmu*, „što jedna od najupadljivijih odlika totalitarnih pokreta, ali i slave njihovih vođa, jeste zapanjujuća brzina kojom oni padaju u zaborav“.²⁵ Čak i mi na ovim našim bosanskohercegovačkim prostorima možemo potvrditi koliko se brzo zločinci i zlodjela zaborave, samo ako se ne desi neka prolazna mobilizacija izvana. Totalitarizam se pojavljuje kao kombinacija ideološke interpretacije povijesti i terora kao tehnologije vladavine

V.2. Čistke i strah kao osnova svega

Arendtova u teškom zadatku tumačenja totalitarne svijesti i uspona čistki kao logora staljinizma i lenjinizma podsjeća na jedan važan detalj te prakse: „Da bi se uništile sve društvene i porodične spona, čistke su organizovane tako što bi se svim ljudima koji su u nekoj vezi s optuženima, od poznanika pa do najboljih prijatelja i rođaka, priprijetilo istom sudbinom.

²³ Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998., 3.

²⁴ Arendt, Hannah, *Totalitarizam*, Aletheia, Beograd, 2013., 11.

²⁵ Arendt, Hannah, *O totalitarizmu*, Biblioteka Altheia, Beograd, Novi Sad, 2013., 9

Posljedica ove jednostavne i ingeniozne mere, krivice po srodstvu, jesu da se, čim je neko optužen, njegovi prijatelji preko noći pretvaraju u njegove najgorčnije neprijatelje; kako bi spasili svoju kožu, oni ga potkazuju i dobrovoljno daju obaveštenja koja potkrepljuju nepostojeće dokaze protiv njega jer to je očigledno jedini način da dokažu sopstvenu ispravnost.²⁶

Ali, opasnost od totalitarizma ima trajnu crtu, ili crtu trajnosti. Ova autorica mudro se pita hoće li totalitarni zahvati u političko biće društva i individue biti još jači baš onda kada nam se učini da su totalitarizmi stvar prošlosti.

Ovoga trena mi u Evropi živimo jedno takvo teorijsko iznenađenje u praksi svakoga dana. Od sloma Berlinskog zida i krvavog raspleta ratnih djelovanja na Balkanu 90-tih godina XX stoljeća, a posebice sad dok traje rat u Ukrajini u drugom desetljeću XXI stoljeća, za koje smo mislili da će biti miroljubivo i napredno.

Svaki put se potvrđuje stajalište Arendtove da totalitarizmi na djelu smatraju kako prave historiju ili nastavljaju djela prirode, pa tako poopćeni djeluju vanvremeno i ideološki. Ustvari, riječ je o pravoj perverziji i jezika i vokabulara i manipulaciji masama, grupama kao i samim pojedincima. Rekao bi Ugo Vlaisavljević, dok pokušava iscrtati konture smjene dvaju sistema, oba na neki način sa natruhama sumnjivih elemenata totalitarizama pri sebi, i socijalizam nekad i etnopolitika danas, konstatirajući:

„Etnonacionalizam bi otuda bio na zemlju oboreni komunizam. Ali komunizam i pored rascvjetanog pada realnog socijalizma na zemlju nacionalizma još nije pao. Možda je nacionalizam ono što ne dopušta komunizmu da ikada padne na zemlju. On se uvijek naknadno razgrana, u nepropusni vegetativni pokrov, čim komunizam treba da dotakne samu zemaljsku površ, da se sruči na nju. Zato mu to možda nikada neće uspjeti pored sve neumitnosti pada.

²⁶ Arendt, Hanna, *O totalitarizmu*, Altheia, Beograd, Novi Sad, 2013. 50.

Neka mi bude dopušteno da na ovom mjestu podsjetim publiku, naravno preko usmenog narativa koji je prisutan u meni kao djetetu bivšeg zatvorenika, logoraša, odnosno kako je ideja logora, zatvora i svjedočenja prijatelja kod sudskog procesa u 1983. godini u tzv. Sarajevskom procesu koji mi je zbog očeve ispovijesti dobro poznata a sam je bio jedan od optuženih i osuđenih na čak 10 godina zatvora, većina inkriminacija i dokaznog materijala svodila se na prepričavanje druženja i razgovora između njega i njegovih prijatelja, njega kao predavača u studentskim druženjima u Tabačkom mesdžidu u Sarajevu 80-tih godina, koja su u osnovi bila benignog karaktera, ali se svaka izvitoperena i netačna rečenica, iskaz ili navod zadržavao po nalogu policijskih struktura tzv. istražitelja Unutrašnje državne bezbjednosti, UDBA-e i tako je postajala potpisani iskaz malignog karaktera. Njegovi cimeri, kolege sa studija, kolege sa druženja postajali su 'egzekutori iskaza' samo kako bi se sebe spasili jer su im se istražitelji doslovce tako i obračali: „Ako ne potpišeš, i ti ideš zajedno s njim u zatvor“. Ovo je očito jedna lančana metoda poznata u socijalističkom bloku i rado kopirana na raznim mjestima, a koju autorica Hannah Arendt lijepo locira i obrazlaže kao filozofkinja.

Možda nacionalizam i nema drugi smisao nego da obznani istinu da to što ovaj put nazivamo komunizmom može samo metaforično pasti. Na izvjesnoj kritičnoj tački blizine zemlji dolazi do figurativnog obrata.²⁷

Slično Arendtovo, i ovaj autor zadržava skepsu, sumnju da bi se totalitarni sistemi, totalitarne prakse tako olahko mogle očistiti sa prostora na kojima su obitavali.

Čak i svjedočenja logoraša, bivših zatočenika totalitarnih sistema kakvo je ovo jedno pomalo djetinje maloljetnika iz logora u Stocu, potvrđuje stav Hannah Arendt da i tu „primetna je težnja da se pobegne od doživljenog“ (313) jer oni koji nisu iskusili patnje logora ne razumiju, a ovi koji jesu opterećeni su za trajno strahom opipljivim grozotama koje im omogućuju tek da razmišljaju o grozotama ali ne i da ih plastično opišu ili prepričaju. Jer, izgleda i da užas kao i razmišljanje o užasu ne mogu da promijene karakter i teško da mogu čovjeka učiniti boljim, pa i gorim. Svojevremeno, nije se u Evropi mogla konstituirati elita onih koji su preživjeli konclogore. Poslije svakog rata, nažalost, može se dogoditi novi rat, i poslije svakog logora koji se zatvori, može se otvoriti neki drugi. Kao na primjer, usred demokratske blaženosti najmoćnije zemlje svijeta procvjetao je jedan od najtežih logora današnjice, Guantanamo.

A malo pisaca piše o logorima. Premalo koliko ih je trajno u svijetu. Pisac Danilo Kiš kaže u jednoj svojoj bilješci: „Usušujem se reći da će u skoroj budućnosti, ako sve ne ode dođavola, odgovornost pisca biti odmeravana u prvom redu u odnosu na njegov stav prema stvarnosti logora“.²⁸

U ovim zaključnim dijelovima treba se vratiti Arendtovo i njenoj sumirajućoj misli o logorima, *homo saceru*, totalitarnim praksama:

„Život u konclogoru ne može se porediti ni sa čim. Njegove užase mašta nikada ne može do kraja da pojmi, zato što se nalaze s onu stranu života i smrti. Taj se užas nikada ne može do kraja dočarati, zato što se preživeli vraća svetu živih, što mu onemogućava da i sam u potpunosti poveruje svojim doživljajima iz prošlosti. Čini se kao da priča priču sa druge planete, jer se u svetu živih gde niko ne treba da zna da li je on živ ili mrtav, zatvorenik tretira kao da se nikada nije ni rodio.“²⁹

²⁷ Ugo Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj, ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo, 2007., 16.

²⁸ Citirano prema knjizi Jasmin Hodžić: *Telegrami za Anglea Palmersa*, u predgovoru, *Priče iz ratnog djetinjstva*, Sarajevo, 2017.

²⁹ Hana Arent, *Totalitarizam*, 319.

VI POGLAVLJE - POJAM LOGORA

VI.1. Status i vrste

Logor (njem. Lager: tabor), mjesto na koje se dovode osobe što su ih vojne, policijske ili druge vlasti, skupine ili pojedinci internirale zbog njihovih nacionalnih, etničkih, vjerskih, rasnih, političkih, socijalnih i drugih pripadnosti i uvjerenja, ili pak zbog ratnih sukoba i radi sprječavanja humanitarnih katastrofa; privremeno uređeno mjesto u prirodi za smještaj vojnika, alpinista, istraživača, itd.

Izbjeglički logori mjesta su na kojima se skupljaju izbjeglice (raseljene osobe) koje obično uslijed ratnih sukoba, prirodnim i drugih katastrofa, bježe u susjedne države kako bi se zaštitile od zarobljavanja ili uništenja. Izbjeglički logori uspostavljaju se radi organiziranog pružanja humanitarne pomoći (smještaja, prehrane, liječenja) lakšega praćenja broja i stanja izbjeglica te lakše i brže repatrijacije nakon smirivanja stanja u njihovim matičnim državama. Kao podvrsta izbjegličkih logora postoje i tranzitni logori, u koje se smještaju izbjeglice na putu prema svojim domovima.³⁰

Koncentracioni logori mjesta su masovnoga zatočenja domaćega ili stranoga civilnog stanovništva (katkad i vojnika) u izoliranim većim ograđenim prostorima. Otvaranjem i održavanjem koncentracionih logora totalitarni ili ratni/vojni režimi obračunavaju se s političkim protivnicima. Kriteriji zatočenja mogu biti individualni, ali češće obuhvaćaju cijele kategorije stanovništva (masovni politički, nacionalni, vjerski i rasni progoni), a razlozi mogu biti državna sigurnost, ekonomsko iskorištavanje, kazna te zastrašivanje ostalog stanovništva.

Za razliku od zatvora, u koje osuđeni dolaze na temelju pojedinačnih (osobnih) sudskih presuda i na određeno vrijeme, uz zakonom propisan postupak, u koncentracioni logor smještaju se zatočenici uglavnom na temelju pripadnosti određenoj skupini, a po izvanrednom ovlaštenju policijskih, vojnih i drugih izvršnih organa vlasti, i to na neodređeno vrijeme.

³⁰ logor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 2. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>

Koncentracijski logori izgrađuju se kao područja ograđena žicom (često s električnim nabojem), s gustom mrežom stražarnica i zgradama (najčešće barakama, brzo podignutima za prihvatanje velikoga broja ljudi) u kojima se zatočenici lišavaju svih ličnih prava, bez obzira na to je li riječ o tzv. kazneno-radnim logorima ili o logorima u kojima se organizira fizičko uništavanje zatočenika (hladnim oružjem, strijeljanjem, u plinskim komorama, izgladnjivanjem i dr.).

U nekim slučajevima nisu nužni stražari i ograde, nego klima, udaljenost od naselja ili drugi načini kontrole (kretanje uz pomoć propusnica, obvezne prijave i sl.) onemogućuju kretanje zatvorenika.³¹ *Zarobljenički logori* posebno su izgrađena i fizički čuvana mjesta za smještaj ratnih zarobljenika na temelju međunarodnoga ratnoga prava. Budući da su izravno vezani za ratni sukob, a ratovi se vode stoljećima, smatraju se najstarijom vrstom logora. Prava ratnih zarobljenika u logorima rješavana su, međutim, tek Haškim konvencijama o ratnom pravu (1899. i 1907) i Ženevskim konvencijama o postupanju s ratnim zarobljenicima (1929. i 1949).³²

VI. 2. Logor globalni danas ili pužuci put ka njemu

Nevidljivi vladar – Covid-19, zapravo je instrument u rukama vidljivog, ali skrivenog vladara. Deus absconditus – Skriveni Bog – danas je politička vlast. Umjesto koncepta društva kao zajednice slobodnih pojedinaca, na scenu stupa koncept totalitarnih država. Historija kao napredovanje slobode, okončana je.

„Idea društva u kome će ponašanje svakog pojedinca biti kontrolirano iz jednog centra i usklađeno sa njegovim zahtjevima, opsjedala je hiljadama godina maštu mnogih istaknutih filozofa i pisaca. Projekt koji je sada na djelu, teorijski je koncipiran 1948-1974, a realizacija je sada ušla u kritičnu fazu.“

³¹ koncentracijski logori. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 2. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32708>

³² logor. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 2. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>

Napisao je akademik Ferid Muhić ovo 13. aprila 2020. godine, a prenio portal thebosniatimes.ba. I odmah je akademik dobio „po prstima“, jer dežurni čuvari Poretka i Hijerarhije ne dopuštaju ovako mudre i opasne zaključke. Ovakvih povremenih natpisa koji su se mogli naći na medijskim stranama ili slikama, odmah su ušutkivani, jer je zlo spremno braniti se, nijekati se i začepiti usta svakome ko ne misli kao ono. I ko ne djeluje kao ono. Kako je pandemija Corona virusa ogolila ovu modernost i lažnost svijeta materijala. Niko to 2020-tih godina ne posvjedočuje zornije od sociologa Mustafe Spahića u tekstu „Sudbina čovječanstva nikada nije bila povezanija“, objavljenom u listu *Oslobođenje*.³³ Autor navodi:

„Iako je ova pošast najviše pogodila najrazvijenije zemlje svijeta: SAD, Kinu, Italiju, Španiju, Francusku, Švicarsku, Holandiju, Belgiju, Austriju, Njemačku, Brazil, Indiju, Saudijsku Arabiju, Kanadu, Japan, ta bolest po vertikali i po horizontali pogađa svu planetu i ljudski rod kao takav. Također, ili to svjetski mediji uopće ne prenose ili ljudstvo izbjeglica uopće ne svrstava u ljudska bića uglavnom, mada žive u blizini jedni drugih kao naslagani u šibici i bez obzira na to što imaju minimalne higijenske uslove života, svjetski mediji ne javljaju o virusu među izbjeglicama. Sve ljudske pameti, svijesti, znanja i iskustva nisu mogli zamisliti da će jedan ovako užasan virus izazvati ovoliku planetarnu sveljudsku cenzuru – usjek, presjek, jaz, blokadu i zaustavljanje uskoro većine javnih oblika i manifestacija života. Svijet nije bio nikada moćniji u svojoj nemoći i izvjesniji u svojoj neizvjesnosti“.

Potom autor zaključuje:

„Čovječanstvo se nalazi pred izborom između dvije solucije – nacionalistička izolacija ili solidarnost. Za ljude koji žele ostati ljudi jedini ispravni put je globalna kooperacija, globalna solidarnost, povjerenje, razumijevanje i doživljaj svakog čovjeka kao samog sebe na sedam milijardi načina, jer sudbina čovječanstva nikada nije bila povezanija i međusobno uvjetovanija.“

U vrlo zanimljivom isprepletenom žanru gdje se miješaju realija i fikcija, putopis i povijest, hronogram i autobiografija, Rusmir Mahmutćehajić u knjizi navedenog naslova *Iz Jordana, o jednosti, vjesništvu i povratku*, Connectum, 2019. u poglavlju „Otkrivanje središta“, počev od stranice 21, podsjeća na dvije oprečne mogućnosti čovjekovog činjenja; jedna koja je dobrota i druga koja je grehota ili zlo... i da su to izmjerive i uočljive konstante u cijelom ljudskom postojanju.

³³ Oslobođenje, 25. i 26. april 2020. godine, str. 18 i 19.

Nekako se čini da je njegov govor komplementaran sa svim načelima koje drugi autori iznose o totalitarizmu kao zlu, kao grehoti, kao nečemu posve oprečnom dobroti i plemenitosti.

VI.3. Kapitalizam i profit kao jedina mjera stvari u postmoderni

Kako je sam kapitalizam nužan protivnik stvarne kompletne ljudske slobode, nakon svog pada u fazama fašizma i komunizma, danas se usmjerio ka proizvodnji dodatnih neprijatelja, jer mu za opstanak stalno trebaju protivnici, neprijatelji.

Tako da je strateška tačka neprijatelja kapitalizma kao neoliberalne forme imperijalizma svaka drugačija tačka na svijetu, po Africi, Aziji, Dalekom ili Bliskom Istoku, na jugu južne Amerike ili malo zapadnije od nje. Filipović je, ne znajući za pandemiju, to rekao:

„Vrši se snažan pritisak medija i svih drugih raspoloživih sredstava na mijenjanje načina života mase ljudi, na napuštanje njihovih originalnih starih tradicija, njihovih ideologija, religije, svođenje funkcije i uloge čovjeka u svijetu, vrši se pritisak na mijenjanje svih njihovih izraza i svih drugih vidova i najboljih načina koji nasilni ujednačavaju ljudsko postojanje i kulturni oblici, tekovine života uopće, te njihovo saobražavanje ka onim oblicima i sadržajima mišljenja i ponašanja koji dolaze iz malog broja tehnološko „kulturno“ razvijenih zemalja. Globalizacija stavlja sve razlike u stanje prisilne harmonije i subordinacije onim tokovima koje diktiraju nosioci procesa globalizacije.“³⁴

Jer je zasigurno da kapital, profit, laž liberalizma skončava svojim protezanjem na Kosmos, ostatak Planete je poklopljen, te preostale forme ratovanja – biološka, hemijska, nuklearna u svakom zdravom ljudskom biću vide konkurenciju. Stoga pandemije, totalitarni projekti, društvo rizika koje je uskočilo u društvo totalne kontrole i tehnološkog klimakterijuma. Ljudskome rodu ne fali neograničeno upravljanje niti totalitarizmi, ljudskome rodu fali neograničena moralna renesansa koja počinje unutar svake osobe.

³⁴ Vidjeti šire u knjigi Muhameda Filipovića *Kraj epohe liberalizma*, ANUBiH, Sarajevo, 2005., 154.

VII POGLAVLJE - PRIMO LEVI ZAR JE TO ČOVJEK

VII.1. Ko je Primo Levi?

Primo Levi je italijanski Židov kojeg šalju u logor 1944. godine u Monovic, blizu Aušvica u Gornjoj Šleziji. Mjesto naseljeno Nijemcima i Poljacima. Logor se zove Buna, po fabrici gume kojoj zatvorenici, ustvari, predstavljaju besplatnu radnu snagu.

Na samom početku autor opisuje put do logora i prvobitne misli:

„Tada smo prvi put primetili da u našem jeziku ne postoje reči kojima bi se izrazila ova uvreda, ovo razaranje čoveka. Za tren oka, gotovo proročanskom intuicijom, pred nama se otkrila stvarnost: stigli smo do dna. Niže od toga ne može se pasti: ne postoji jasnije ljudsko stanje, ne može se ni zamisliti. Ništa više nije naše: oduzeli su nam odeću, obuću, čak i kosu; ako progovorimo, neće nas slušati, ako bi nas i čuli ne bi nas razumeli. Oduzeće nam i ime: a ako budemo hteli da ga sačuvamo, moraćemo u sebi da nađemo snage za to, da učinimo sve da iza tog imena ostane makar nešto od nas, od nas kakvi smo nekad bili.“³⁵

Kada je riječ o identitetu, logor najbolje oslikava važnost istog.

„Moje ime je 174 517: krstili su nas, dok god budemo živi nosićemo istetoviran beleg na levoj ruci.“³⁶

Sa ovim činom, kako autor naziva- krštenja, brojevi dodatno dobijaju na značaju. Svi se prepoznaju pomoću njih, a logoraši koji su tu dugo već, na osnovu istog znali su i porijeklo i vrijeme dolaska u logor i slično. Broj postaje identitet, identifikacija, stvarnost.

VII.2. Igra brojeva u totalitarizmu; broj je, nije čovjek

„Svako će se sa poštovanjem ophoditi prema brojevima od 30 000 do 80 000: nema ih više od stotinjak i predstavljaju malobrojne preživjele iz poljskih geta. Treba dobro otvoriti oči ako se upuštate u trgovinu sa nekim od 116 000 ili 117 000: sveli su se jedva na četrdesetak, reč je o Grcima iz Soluna, ne smete nikako dopustiti da vas nasamare. Što se tiče velikih brojeva, oni nose neko obeležje čiste komike, kao što se u normalnom životu dešava sa izrazima „registracija“ ili „regrut“: tipičan veliki broj je debeljuškasti lik, poslušan i blentav, koga možeš da obmaneš da se u bolničkom bloku dele kožne cipele za osobe sa nežnim stopalima, i da ga ubediš da što pre otrči tamo i da ti ostavi na „čuvanje“ svoju porciju supe; možeš mu prodati kašičicu za tri sledovanja hleba; možeš ga poslati kod najsurovijeg Kapoa, da ga pita (to se meni

³⁵ Levi, Primo, *Zar je to čovjek?*, Paideia, Beograd, 2005., 21.

³⁶ ibid

desilo!) da li je tačno da je njegov odred *Kartoffelschalkommando*, Odred za ljuštenje krompira, i da li je moguće da mu pristupi.“³⁷

Upravo iz ovog odlomka se jasno vidi kako kada želite čovjeka da ponizite na najgori mogući način, vi prvo što trebate jeste oduzeti mu identitet. Tretirati ga samo kao broj, kao masu koja ne zavređuje da ima svoje ime. Čovjek bez identiteta je degradiran iz društva i on na taj način nema više nikakvu vrijednost. Upravo ovi elementi bili su ključni u logorima, jer logor je mjesto na kojem život prestaje, prije svega psihički a onda najčešće i fizički u vidu konačne smrti.

Svaki logor ustvari je predstavljao prostor za rad, besplatna radna snaga je bila glavna motivacija za sve nadzornike da što više muče i terete zarobljenike. Radili su se pretežno teške fizičke poslove, koji gotovo da nisu bili nikad zadovoljavajuće urađeni: od neuhranjenosti, hladnoće i generalno loših uvjeta u kojim su logoraši živjeli.

„Prag je okovan snegom i blatom i pri svakom koraku udara me u uvo i sneg mi klizi za vrat. Posle nekih pedesetak koraka nalazim se na granici koja se obično smatra normalnim trpljenjem: kolena se savijaju, rame boli kao da je u čeljustima klješta, ravnoteža je u opasnosti. Pri svakom koraku osjećam kako mi cipeletine usisava proždrljivo blato, to sveprisutno poljsko blato čiji jednolični užas ispunjava naše dane. Snažno grizem usne; mi dobro znamo da izazivanje nekog manjeg, sasvim novog bola služi kao podsticaj za prikupljanje poslednjih zaliha snage. A znaju i kapoi: neki nas tuku prosto zbog zverstva i nasilja ali ima i drugih koji nas tuku kada smo pod opterećenjem, bezmalo s naklonošću, prateći udarce podsticanjem i ohrabrenjima, kao što čine kočijaši sa marljivim konjima.“³⁸

VII.3. Nehumanost iza nehumanosti

Nehumani uslovi bili su glavna karakteristika svih logora, štaviše, to je bilo pod moranje. Samo takve okolnosti mogle su od čovjeka stvoriti monstruma koji bi u sebi budio životinjske instinkte i na sve načine se borio za preživljavanje.

Upravo o tome Agamben govori kada spominje dekadenciju moderne demokracije, koja gotovo da i ne postoji u uvjetima u kojim se Evropa nalazila u dvadesetom stoljeću. Koliko je rad bio iscrpljujući vidi se po opisima odnosa zarobljenika prema hrani.

³⁷ Levi, Primo, *Zar je to čovjek?*, 22

³⁸ Levi, Primo, *Zar je to čovjek?*, 56

„I ponavljaju se uobičajene stvari: svi trčimo ka baraci, i stajemo u red sa ispruženim porcijama, i svi imamo životinjski nagon da smesta zalijemo utrobe tim toplim bučkurišem, ali niko neće da bude prvi jer prvom zapada najređe sledovanje. Kao i uvek, kapo nam se ruga i vređa nas zbog naše proždrljivosti i dobro vodi računa da slučajno ne promeša po loncu, jer ono na dnu, kao što je poznato, ide njemu.“³⁹

Skoro ništa nije usporedivo sa ovim iskustvima logoraša. Ali, kako logor ostaje stalna pratilja političkih ustroja modernog svijeta, kako veli Agamben, ovdje ćemo citirati nekoliko iskustvenih muka modernih logoraša, koji su i dalje u tim logorima na Kubi, a pripadaju najjačoj demokratiji svijeta, na logoraška iskustva iz Guantanamo. Naime, prema kazivanjima zatočenika logoraša Muhameda ul Slahija, a koje su sačinile članice Amnesty Internationala, hrabre žene (Nancy Holander, Teresa Duncan i Linda Moreno), koje su ga u logoru posjećivale, a koje je napisao i uredio Larry Sims, do nas u Sarajevu došlo je preko prijevoda izdavačke kuće Laguna iz Beograda. Na samim koricama ove knjige recenzent John le Kare piše: „Verzija pakla, koja prevazilazi Orvela, prevazilazi Kafku: neprekidno mučenje koje su prepisali lekari iz Vašingtona“.⁴⁰ U tim zapisima pored ostalog može se pročitati i ovo:

„Avion CIA-e prevozi Muhameda iz Mauritanije u zatvor u Amanu u Jordanu, gdje ga sedam i po meseci ispituju jordanske obaveštajne službe. Novembar 2001. Drugi avion CIA-e izvodi Muhameda iz Amana; skinut do gola, povezane su mu oči, stavljena mu je pelena, okovan je i prevezen u američku vazduhoplovnu bazu Bagram u Afganistanu, juli 2002. U Gvantanamo je stigao s grupom od 34, 5. avgusta 2002. i odmah je podvrgnut naročitom postupku.“⁴¹

³⁹ Ibid, 58.

⁴⁰ Sims, Lari, *Dnevnik iz Gvantanama*, Laguna, Beograd, 2015., naslovna strana

⁴¹ Ibid, 22.

VIII POGLAVLJE- Edi de Vind- Posljednja stanica Aušvic

VIII.1. Ko je Edi de Vind?

„Godine 1943. jevrejski lekar Edi de Vind dobrovoljno se javio da radi u Vesterborku, tranzitnom logoru za deportaciju Jevreja na istoku Holandije. Iz Vesterborka su zatvorenike slali u koncentracione logore, među kojima su bili Aušvic i Bergen-Belzen. Ediju su rekli da će mu majka, u zamenu za njegov rad, biti pošteđena deportacije, a zapravo je već bila u Aušvicu. U jesen 1944. godine, kad su se Rusi približili Aušvicu, nacisti su pokušali da prikriju tragove. Edi se sakrio i ostao u logoru, iako je rat potrajao još nekoliko meseci. Pridruživši se oslobodiocima, danju je lečio ruske vojnike i teško obolele logoraše koje su nacisti ostavili za sobom. Noću je, pronašavši olovku i svesku, grozničavo pisao o svojim doživljajima u Aušvicu. Pod uticajem pretrpljene traume, stvorio je lik Hansa, koji je pripovedač njegove priče. Osim u nekoliko navrata, užas koji je doživeo i dalje je bio toliko nepodnošljiv da nije mogao da piše o njemu u prvom licu.“⁴²

VIII.2. Logor kao horor

Gotovo kao u svim romanima logoraša, početak romana je isti, nehumano trpanje u vozove kojim su ih transportovali do odredišta. Naravno, vagoni su bili i više nego napunjeni običnim stanovništvom, da gotovo nije se moglo ni sjesti, već su svi stajali jedan pored drugog kao sardine. Na pola putovanja, nadzornici su od njih oduzimali vrijedne predmete, dakle pljačkali ih. Autor ovog romana posebno naglašava uzimanje satova i cigara.

Nakon što bi stigli na odredište, sortirali bi ih po samo njima logičnim skupinama, te bi ih skidali do gola, kupali i brijali. Sve ovo imalo je za funkciju ujednačavanja. Svi su morali izgledati isto i imati isto imovine, kako bi ravnopravno stanovali u barakama. Naravno, ovi uvjeti su bili minimalni i nisu bili dostatni čovjeka.

„Ulazili su u kupaonicu u grupama od pedeset. Unutra su stajali redovi tuševa, tri muškarca morala su da dele jedan tuš, iz kog je kapala mlaka voda, prehladna da skine prašinu i letnji znoj, a pretopla da ih osveži. Onda je došao čovek s velikim gumenim rukavicama i jednim potezom im namazao smrdljivo sredstvo za dezinfekciju ispod ruku i na međunožje. Nakon što su ih isprskali flitom, bili su rein, mada bi se teško moglo reći da su bili *čisti*. I dalje su bili polumokri i lepljivi od znoja i dezinficijensa. Koža ih je pekla, posekotine i oderotine od brijanja bridele su, ali bar nisu imali vaši i buve.“⁴³

⁴² De Vind, Edi, *Posljednja stanica Aušvic*, Laguna, Beograd, 2020., 9.

⁴³ De Vind, Edi, *Posljednja stanica Aušvic*, 30.

Tek nakon ovog početnog užasa, horor od života bi počinjao. Hrane je bilo malo i rijetko, a i to što su jeli bilo je grozno i po svemu sudeći nezdravo.

„Šta je porcija hleba i litar supe dnevno? I to kakve supe! Voda sa cveklom ili iseckanom repom. S vremena na vreme, jedan i po krompir na litar supe. Uvek su bili na dnu lonca, a to su sobni dežurni čuvali za sebe i svoje prijatelje. Ponekad ste, zahvaljujući prijatelju ili sreći mogli da se dokopate još jednog litra, ali bolje je bilo ne jesti je. Sa supom nije trebalo preterivati jer su posle nedelju ili dve dana svi stariji zatvorenici- a u logoru su to bili oni između četrdeset i četrdeset pet godina - imali otečene noge. Šta bi bilo da dobije otok sa ovim ranama? Nikad ne bi zarasle!“⁴⁴

Hans, glavni lik, od prevelikog i mučnog rada tovarenja i nosanja šljunka dobijao je rane po nogama koje su se gnojile, ali su stražari odbijali da ga vode doktoru, jer je to smatrano nečim normalnim, nikako vrijednim doktorske intervencije.

Promjene vremena dodatno su otežavale teške fizičke poslove. Kada je bila velika suša radnici nisu mogli da rade od žeđi i noge su im propadale na vrelom šljunku i asfaltu, a kada su konačno krenule kiše put do šljunkare pretvorio se u niz bara i gomilica raskvašene gline. Cipele su im propadale u blato, a točkovi tonuli do osovina.

Smrt se nalazila svuda oko logoraša. Svaki pogrešan potez ili čak pogled mogao je kobno rezultirati.

„Evo, juče je to bio Jop van Dajk. Ovolika momčina. Dok je teglio džak cementa, morao je da zastane da dođe do daha. Čuvar ga je video i udario kundakom. Kad ga je oborio na zemlju, šutnuo ga je u glavu. Jop je ostao da leži bez svesti. Sigurno je nezgodno pao jer kad smo uveče hteli da ponesemo, još se nije bio probudio. Iz uha mu je curila krv. Niko nije smeo da mu pomogne. Prvo smo morali da se postrojimo za prozivku. Tokom prozivke je malo došao k sebi, roptao i tražio vodu. I tako dva sata. Napokon, posle prozivke, odneli su ga u bolnicu. Jutros je umro.“⁴⁵

Nehumani načini smrti dešavali su se svako malo. Samo jedna neposlušnost vodila je ka batinama, a batine su najčešće rezultirale smrću u takvim okolnostima.

Tijela su već bila dovoljno slaba i izglednija da bi mogla da se pridignu nakon ozbiljnijih povreda. Čovjek je neprijatelj i niko nikome nije pomagao, svako bi gledao da samo sebe spasi, dohrani ili potpomogne čovjeku postajao. Mnogi su baš kao i Jop satima ležali nepomično, kako vani tako u barakama, a da niko nikad ne bi skupio hrabrosti da pomogne.

U ljeto 1945. Edi de Vind se vratio u Holandiju i specijalizirao je psihijatriju i psihoanalizu.

⁴⁴ Ibid, 60.

⁴⁵ Ibid, 68.

VIII.3. Što su nekad činili Jevrejima danas to čine muslimanima

„U 2003. i 2004. godini Muhamed je podvrgnut specijalnom planu saslušanja koje je lično odobrio ministar Donald Ramsfield. Mučenje obuhvata mesece potpune izolacije, čitav niz fizičkih, psiholoških i seksualnih ponižavanja, pretnji smrću, pretnji njegovoj porodici i lažnih kidnapovanja i deportacija“, stoji također u ovoj izuzetnoj knjizi.

Inače, u ovoj knjizi su najstrašnije forme mučenja cenzurirane crnim premazom, jer je to ostalo kao trajna tajna, i preduvjet da bi se knjiga uopće mogla objaviti, tako da ko ranije nije vidio fizičku cenzuru u štampanim djelima može to ovdje pronaći.

U samici u Guantamu, Muhamed je napisao 2005. godine 466 stranica koje su ušle u ovu knjigu. U 2008. godini je Vrhovni sud SAD-a preko odluke *habeas corpusa*, ono o čemu nam ranije govori Agamben, je uspio izdejsstvovati da ovi zatvorenici imaju pravo da ospore svoje zatočeništvo. Sudija James Robertson po principu *habeasa corpusa* nalaže njegovo oslobađanje 27. marta 2010. godine a Obamina administracija odmah ulaže žalbu. Izgleda da rasprave još traju, jer nisam došla do izvora koji bi potvrdili njegovo konačno oslobađanje.

„Izluđivao me je hodanjem okolo sve vreme i voleo je da me iznenadi usred noći udarajući o metalna vrata ćelije i terajući me da se tuširam i sve savršeno očistim. Nije trebalo da se odmaram u ćeliji duže od sata: to je jedan od najvažnijih metoda slamanja nekog ko je u pritvoru, zato što morate da zamrzite vlastiti život, stražare, ćeliju, islednike, pa čak i sebe samoga...Ustaj...okreni se zidu. Mnogo se odmaraš u poslednje vreme...imaš jastuk...Možda nešto krije. Našli smo mu dva zrna pirinča sakrivena pod madracem...Imaš dvadeset sekundi da sve postaviš na mesto'. Igra bi bila završena kad me preznoje. Udaranje u rebra je bolno ali ne ostavlja ožiljke, posebno kad se odmah oblože kockicama leda, rekao mi je jedan stražar... Zovi me Gospodaru, čuješ, vikao je...“⁴⁶

Koliki je opseg mržnje gospodara logora u modernosti kazuje i ovaj citat:

„Stražar je mrzio ostatak sveta, posebno Arape, Jevreje, Francuze, Kubance i druge. Jedina zemlja koju je još pominjao pozitivno bila je Engleska. Kaže poslije partije šaha: 'J...ti crnački šah, ovo je jevrejski šah, rekao je...!Crnčuga nije crn, on je glup', ubeđivao me je...“⁴⁷

A kako u savremenosti ostati uspravan? Kako odoljeti zovu brzine, površnosti, savremenosti? Propitujem stalno, jedan odgovor mi se čini mogućim. Ispisao ga je naš književnik Dževad Karahasan, u priči *Princip Gabrijel* u zbirci priča „Izveštaji iz tamnog vilajeta“, napisavši:

⁴⁶ Sims, Lari, *Dnevnik iz Gvantanama*, Laguna Beograd, 321., 322.

⁴⁷ Ibidem, 316.

„Otkako sam prije desetak godina prešao neku granicu, valjda granicu starosti, sve sam manje sposoban za užitek u živim i prisutnim ljudima, za prijateljstva i razgovore s njima... tako da sve više vremena provodim s dalekim odsutnim prijateljima od kojih su mnogi bili mrtvi davno prije nego što sam se ja rodio... A i korisniji su mi od ovih živih, bliži su mi i pomažu mi onako kako živi nikad ne bi mogli pokazati koliko je blagoslovljena i za čovjeka spasonosna smjelost da bude nesuvremen.

A to je, vjerujem, najkorisnije saznanje što ga može steći čovjek koji se, poput mene, uvjerio da mu je sadašnjost nepodnošljiva i pomirio se s tim da budućnost ima samo jednu dobru osobinu, naime to što dolazi u malim dozama, dan po dan...“⁴⁸

IX POGLAVLJE- TOMAS BURGENTAL - DETE SREĆE

IX. 1. Ko je Tomas Burgental?

„Tomas Burgental je sudija Međunarodnog suda pravde i jedan od vodećih autora i aktivista u borbi za zaštitu ljudskih prava. *Dete sreće* su njegova sećanja na nečovečne postupke i pokušaje uništavanja čitavih naroda uoči i tokom Drugog svjetskog rata koje je autor doživeo u najranijoj mladosti. Kada je ograđen u jevrejski geto imao je sedam godina a kada je poslan u zloglasni koncentracioni logor Aušvic- deset.“⁴⁹

Ovo djelo je posebno vrijedno iz razloga što je zapisano dugo nakon događaja na koje se odnose, napisane su hladne glave i zrelog stava.

IX.2. Auschwitz

Iako smo kao čitatelji ili historičari navikli da riječ Auschwitz izaziva strah i gađenje, autor svoje poglavlje započinje veoma zanimljivom konstatacijom: „Godinama kasnije, kada bi me pitali za Aušvic i na šta je on ličio, odgovarao bih da sam imao sreće da u njega dospem.“⁵⁰ Iako je ova rečenica u suprotnosti sa gotovo svim što se najčešće govori, autor je ubrzo i objašnjava. Smatra da je Auschwitz i dobro mjesto naspram Birkenaua.

„Aušvic je samo bio javna fasada za logor smrti Birkenauu. Aušvic su pokazivali dostojanstvenicima koji su dolazili u posetu, dok je Birkenauu bio poslednje mesto na svetu koje je zatvorenicima bilo suđeno da vide.“⁵¹

⁴⁸ Fejzić, Čengić, Fahira, *Nelagode s medijima*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2016., 69.

⁴⁹ Burgental, Tomas, *Dete sreće*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010., 9.

⁵⁰ Ibid, 56.

⁵¹ Ibid, 56.

I nakon standardne procedure, oduzimanja stvari, skidanja do gola, dezinfekcije, kupanja, šišanja, oblačenja u prugaste uniforme, red je došao i na tetovažu identifikacije, u Tomasovom slučaju- B-2931, žuti trougao- označavši religijsku pripadnost u njegovom slučaju- Jevrej.

Preživjeli logoraši imali su sreću da se godinama kasnije pronađu u arhivskim spisima, dok mrtvima više nisu bilježili ni imena. „Nema tela, nema imena- samo pepeo i bezimeni brojevi. Teško je zamisliti težu povredu ljudskog dostojanstva.“⁵²

On je boravio u ciganskom logoru u kojem su prethodno pobijeni svi logoraši Cigani da bi se mogla useliti tura u kojoj je i sam prispio.

Neizostavno je spomenuti i stalne bolesti koje su harale među logorašima. Tu je bila prva, najčešća- bolesnici zvani muzlemani. Oni su ustvari samo bili ljudi veoma loše fizičke snage, neuhranjeni, premršavi, a kao takvi često su bili odsutni ili su čak buncali sasvim nepovezane stvari. Poneki pacijent umirao je od difterije, akutne infekcije ždrijela ili kože, u ovakvim uslovima većinski smrtna bolest. Dijareja je bila dio svakodnevnice, koja gotovo da se nije ni liječila. Krätze, u prevodu sa njemačkog- šuga, bila je bolest koja se manifestovala u vidu krasti po cijelom tijelu koje su veoma svrbile.

Tomas je završio u baraci sa djecom, tačnije, samo sa dječacima. „Skupljanje smeća bio je posao koji je bio poveren većini dece. Ponekad smo morali da skupljamo smeće i iz drugih logora.“⁵³ Tu je sreo i svoja dva prijatelja iz Kjelca, Mihaela i Janeka. Često bi jeli hranu koju su nalazili u smeću tokom rada. On je imao sreću pa je u logoru proveo samo godinu dana, jer se rat ubrzo završio. Traume koje su ostale iz ranog perioda djetinjstva mogle su se osjetiti cijeli život. Često pitanje koje logoraši sebi postavljaju je: zašto sam ja preživio? Kako? Autor tvrdi da kada preživiš Auschwitz, u jednu ruku si sretan jer si uspio, a u drugu imaš grižnju savjesti zašto si baš ti preživio, a toliki ljudi su umrli, pa čak i tvoj otac. Upravo zbog toga on svoju knjigu naziva *Dijete sreće*, jer smatra da je osnovni razlog njegovog preživljavanja upravo puka sreća. Iako se on vremenom navikao na logorske okolnosti, polahko uklapao i naučio preživljavati i vješto bježati od smrti, ipak bez velike sreće to ne bi bilo moguće. Završio bi u gasnoj komori kao 90% njegovih sugrađana iz logora iz tog perioda.

⁵² Burgental, Tomas, *Dete sreće*, 59.

⁵³ Burgental, Tomas, *Dete sreće*, 69.

X POGLAVLJE - ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Običan svijet i ne zna da je sve moguće. Ovim motom je autorica koja se bavila izvorima totalitarizma Hannah Arendt počinjala neke od svojih tekstova. Slične motive mogli bismo staviti skoro ponad ili ispod svake od knjiga teških sadržaja koje se bave tematikom logora, mučenja, zatvaranja i ubijanja ljudi u posebnim okolnostima. Koncentracioni logori i logori smrti su uništili osnovne koncepte civilizacije, razuma, napretka, slobode i razumijevanja naprasnom brutalnosti, svojevoljnosti u ljudskom ponašanju i ravnodušnom okrutnosti.

Završni diplomski rad s ovim ambicioznim naslovom pokušao je proći kroz osnovne pojmove totalitarnih poredaka, sistema ili pokreta. Također je kroz otvorene i nadasve teške, što iskustvene što samopromišljane, vidike trebalo pokazati kako ljudsku političku povijest prati, pored ostalog, i ideja i praksa ubistvenosti. Ideja mračnih porobljavajućih ili totalitarnih ideja i praksi koje datiraju otkako čovjek piše svoju ljudsku civilizaciju i kulturu. To što se ovom problematikom bavi nešto uži krug autora, pisaca i filozofa ni najmanje ne gubi na značaju ove tematike. Ona je i dalje vrlo neistražena, nedostupna najširim masama i jednako je važna kao i svi drugi brojni aspekti života.

U početku rada postavljeni su neki metodološki okviri, kroz glavnu i tri pomoćne hipoteze kako bismo olakšali put tragalaštva i put dosezanja zaključaka. Ispostavilo se da se ovakav rad, izrazito teorijske naravi, ne može u cijelosti podvesti pod krute metodološke ramove kao neke „lakše teme”, ali smo ipak potvrdili kako našu generalnu hipotezu da je „logor mjesto ispoljavanja totalitarnih ideja, zamisli i djelovanja, sveprisutno kroz ljudsku povijest i prisutno u literaturi“, što smo naročito potcrtavali i dokazivali odlomcima iz knjige italijanskog autora Giorgio Agambena.

Naše pomoćne hipoteze dokazali smo kroz ostale knjige i tekstove autora na istu temu, a prije svih su to Hannah Arendt, Etienne Balibar i Primo Levi.

Pomoćne hipoteze koje su glasile:

1. Odnos čovjeka prema čovjeku u graničnim situacijama društvenih tokova poprima krajnje obezluđujuće forme ponašanja.
2. Kroz literaturu autori pokušavaju opisati i protumačiti ove totalitarne prakse često nedostatno.
3. Preživjeli logoraši teško mogu dočarati stvarnost logora kao života u potpunoj isključenosti od ostatka svijeta ili iz ljudskog roda.

4. I pored svega toga, ovakve nehumane i obezluđujuće prakse ne prestaju postojati, što je u ovom radu potkrepljivano najprije djelom i pisanjem Hannah Arendt, ali i ostalih citiranih autora.

Nešto nam je na ruku išla i opća globalna društvena situacija u protekle dvije godine s takozvanom pandemijom virusa koji je zahvatio planetu, počev od 2019. godine i koji je promijenio dotadašnji ljudski koncept života, to da su ljudi društvena bića koja se kreću, druže, komuniciraju, rade, žive i umiru. Sve to je dovedeno u pitanje i dokinuto totalitarnim metodama i uskraćivanjima osnovnih ljudskih prava i sloboda poput slobode kretanja, slobode druženja, slobode i prava na rad i liječenja na svoj način i uz lični rizik. Dok sam iščitavala ovu literaturu, imala sam utisak da polahko ova planeta i moderni ljudi današnjice uplovljavaju u totalitarni globalni poredak.

Naravno, bilo je zanimljivo ponovo čitati autora Agambena koji se i o ovome oglašavao u talijanskim medijima, podjsećajući ljude kako se sloboda lahko gubi, a nesloboda snažno pritišće svakoga ko živi u XXI stoljeću.

Što se tiče empirijske građe, pokušano je u ovome radu, te makar dijelom, nadam se, postignuto, da se kroz sjećanja nekoliko uznika ili bivših logoraša, pokaže kako njihove ispovijesti ni blizu ne mogu dočarati sav pakao i užas logora, kako to Arendtova razložno potvrđuje u svojim djelima. Kad logoraši prepričavaju svoje stravične torture pokušavaju sve to skupa ublažiti, jer naprosto žele ostati ljudska bića. Stoga mi se taj moćni zaključak posebno urezao u sjećanje, da se nikada neće moći do kraja dočarati niti prepričati svi užasi logoraških mučenja, patnji i muka.

Logori nisu poznavali spol, godine, religiju, naciju, svi logoraši su bili dovedeni radi svoga uništenja. Upravo zato rad je pokazao i priču maloljetnika, desetogodišnjeg Tomasa, koji je ipak uspio da preživi i da nastavi svoj život i više nego uspješno, postavši sudija Međunarodnog suda pravde. Iako su brojne žrtve koje su preživjele logore fiktivno nastavile svoj život i napravile neke ovosvjetske i društvene rezultate, postajući uspješni doktori, sudije, biznismeni, naučnici, traume koje nose duboko u sebi nikada nisu prošle. Iako se život morao nastaviti, za mnoge je vrijeme stalo upravo zbog svakodnevnog suočavanja sa strahom od smrti.

Ali ipak, historija, književnost, sudstvo i svi ljudi ovog svijeta koji čitaju moraju da budu zahvalni upravo onima koji su skupili snagu i napisali svoje preživljene traume, sastavljene na par desetina ili stotina stranica kao opomenu i uspomenu na sve monstruoze radnje koji su ljudi u stanju napraviti jedni drugima.

Historija se ponavlja, a i trenutno smo svjedoci masovnih ubijanja koji kruže širom svijeta, od Bliskog Istoka, do najaktuelnije teme, oružanog sukoba Rusije i Ukrajine.

„Podsjetimo, ishod zahuktalih ideoloških vizija u moderni, kada se realizira, nije ni had, ni purgatorij, pa čak ni paklena rupčaga (hellhole) nego upravo pakao na zemlji.“⁵⁴

⁵⁴ Kurelić, Zoran, *From Hellholes to Hell: On Political Agency in Purgatory*, Croatian Political Science Review, Vol. 56, No. 3-4, 2019, pp. 137-152.

LITERATURA:

- Agamben, Giorgio, *Homo sacer: suverena moć i goli život*, Arkzin, Zagreb, 2006.
- Agamben, Giorgio, *The signature of all things: On method*, Zone, New York, 2009.
- Alić, Sead, *Masovna proizvodnja narcizma*, Sveučilište Sjever I CFM, Zagreb, 2019.
- Arendt, Hannah, *Totalitarizam*, Aletheia, Edicija philosophica, Bgd. Novi Sad, 2013.
- Babić, Mile, *Nasilje idola*, Did, Sarajevo, 2002.
- Balibar, Etienne, *Nasilje i civilnost*, Centar za medije i komunikacije, Beograd, 2011.
- Burgental, Tomas, *Dete sreće*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010.
- Cravetto, E. (ur.), *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008.
- Fejzić, Čengić, Fahira, *Nelagode s medijima*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2016.
- Filipović, Muhamed, *Kraj epohe liberalizma*, ANUBiH, Sarajevo, 2005.
- Foucault, Michel, *Istorija seksualnosti III*, Prosveta, Beograd, 1978.
- Hodžić, Jasmin, *Telegrami za Palmerasa, Priče iz ratnog djetinjstva*, Institutu za istraživanje ratnog zločina UNSA, Sarajevo, 2017.
- Kogon, E., *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Globus, Zagreb 1982.
- Kurelić, Zoran, *From Hellholes to Hell: On Political Agency in Purgatory*, Croatian Political Science Review, Vol. 56, No. 3-4, 2019, pp. 137-152.
- Levi, Primo, *Zar je to čovjek?*, Paideia, Beograd, 2005.
- Mahmutćehajić, Rusmir, *Iz Jordana, o jednosti, vjesništvu i povratku*, Connectum, 2019.
- Sims, Lari, *Dnevnik iz Guantanamo*, Laguna, Beograd, 2015.
- Vlaisavljević, Ugo, *Rat kao najveći kulturni događaj, ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo, 2007.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36998>